

HATÁRKÉPZŐ IDENTITÁSOK, IDENTITÁSKÉPZŐ HATÁROK A POSZTSZOVJET KELET-EURÓPÁBAN

PETE MÁRTON

BORDER-CONSTRUCTING IDENTITIES, IDENTITY-CONSTRUCTING BORDERS
IN THE POST-SOVIET EASTERN EUROPE

Abstract

The rise of national as well as territorial identities resulted in the profound reconfiguration of the political map of Eastern Europe in the course of the 20th century. Nevertheless, struggle for the establishment of new states based on such identities is still observable nowadays, first and foremost in the area of the former Soviet Union. The seemingly newly emerging territorial frameworks are however in most cases based on historical-cultural dividing lines inherited from past spatial divisions. In this study we aim at exploring and introducing some internal fracture lines of Eastern European post-soviet countries, called *phantom borders* which are barely noticeable in everyday life although they are formed by significant dissimilarities of collective social attitudes and may also be the forerunners of the future fragmentation of actual state territories.

Keywords: phantom borders, geopolitics, identity, post-Soviet

Bevezetés

Európa keleti fele a 20. század folyamán alapvető politikai földrajzi változásokon ment keresztül, mely változások azóta sem értek véget, sőt újult erővel napjainkban is zajlanak. A tágabb értelemben vett Kelet-Európa – értve ez alatt a klasszikus „Elbától keletre” található Európát – társadalmainak térbeli keretei a második világháború után, a szocializmus évtizedei alatt szilárdnak és állandónak hatottak. Ugyanakkor az autoriter rendszerek összeomlása, a nagyhatalmi, elsősorban orosz befolyás visszaszorulása, s az egyes etnikai és vallási csoportok közötti, mély történelmi gyökerekkel bíró konfliktus – melyeket a szocializmus időszaka évtizedekre konzervált – újjáéledése kimozdította sarkaiból e látszólagos állandóságot. A térség az 1990-es évektől nagyfokú politikai földrajzi fragmentálódás térszíné lett: a rendszerváltás idejének 8 szocialista berendezkedésű állama területén napjainkra 21 szuverén és négy el nem ismert állam (Transznisztria, Krím, Donyeck, Luhanszk) található, nem is beszélve az egyre növekvő számú vitatott hovatartozású, illetve szeparatista törekvések célkeresztjében álló területekről (Novi Pazar-i Szandzsák, Presevó-völgy, Tetovó térsége, stb.).

Az átalakulás jelentős részben köthető a nemzeti identitások hangsúlyossá válásához, illetve ezek megerősödéséhez, melyek eredményeként újabb népcsoportok lépnek fel az önálló nemzetállam kialakításának igényével, új határokat húzva ezzel az európai integráció előrehaladásával párhuzamosan. E határok azonban valójában szinte soha sem teljesen újak, hanem valamilyen történelmi előzménnyel bírnak, korábban már léteztek valamilyen formában; nemzetállami határként való meghúzásuk tehát egyfajta „újrahasznosítás”, az aktuális politikai-hatalmi célok érdekében. Ezzel együtt a múlt szunnyadó határvonalai akár a nem túl távoli jövő új államhatárait is jelenthetik.

Jelen tanulmányunk keretében a poszt-szovjet térségre vonatkozóan kívánjuk bemutatni, milyen jelentőséggel bírhatnak korábbi időszakok állami lehatárolásai a jelen geopolitikai változásaihoz kapcsolódóan. Emellett felvázoljuk egy olyan vizsgálati keret lehetőségét,

mely révén tanulmányozható, hogyan képesek e korábbi határok újra előbukkanni abban a poszt-szovjet kelet-európai térségben, mely az elmúlt évtizedek során gyökeres társadalmi átalakuláson ment keresztül. Ehhez segítségül hívjuk a fantomhatár koncepcióját is, melyet a legutóbbi közelmúltban dolgoztak ki (v. HIRSCHHAUSEN, B. ET AL. 2015), és amely alapvetően átformalhatja a történelmi múlthoz fűződő viszonyulásunkat.

Problémafelvetés, célkitűzés és a vizsgált terület

A következőkben a 19. századi és még korábbi időkben létező, ám a 20. században megszűnt államhatárok térségi identitást formáló szerepét kívánjuk bemutatni a poszt-szovjet kelet-európai államok, ezen belül is elsősorban Belarusz, Moldova és Ukrajna vonatkozásában. Ehhez segítségül hívjuk a fantomhatár fogalmát és koncepcióját, melyet az elmúlt években dolgoztak ki részletesen, és a témához kötődően számos kutatás jelent meg főként Kelet-Közép-Európa vonatkozásában. Mint azonban látni fogjuk, e kutatások elsősorban az egykori Szovjetuniótól nyugatra fekvő államokat vizsgálják, s alig találni olyan szakirodalmat, ami ebből az aspektusból a poszt-szovjet államokat kutatná. Ugyanakkor az elmúlt évek ukrainai eseményei éppen ezen országsoport államainak területi instabilitására világított rá. Bár harci cselekmények leginkább Ukrajnában folynak, nincs okunk feltételezni, hogy a másik két államban a következő években nem törnek ki nyílt konfliktusok.

Célunk tehát, hogy feltárjuk a három említett országban húzódó főbb belső térbeli, valamint társadalmi-kulturális törésvonalakat, megismertessük ezek történeti hátterét és rámutassunk aktuális társadalmi mögöttes tartalmukra is. E célkitűzés megvalósítása érdekében a következőkben röviden bemutatjuk a kelet-európai térséget jellemző nemzeti és térségi identitások kialakulásának történeti hátterét. Ezután a fantomhatár-koncepciót ismertetjük, s világítunk rá jelentőségére a kelet-európai politikai földrajzi változások megértésében. E koncepció segítségével kívánjuk azután értelmezni a poszt-szovjet kelet-európai államok belső törésvonalait, s a vizsgálati eredményeket igyekszünk a tágabb geopolitikai keretben elhelyezni.

Kelet-Európa politikai földrajzi átalakulása

Európa keleti felének önálló társadalom- és gazdaságfejlődéséről könyvtárnyi, köztük több földrajzos által írt szakirodalom áll rendelkezésre (pl. BIBÓ I. 1986; RING É. 1986; ROMSICS I. 1998; NIEDERHAUSER E. 2001; BOTTLIK Zs. 2012; BOTTLIK Zs.–KÓSZEGI M. 2012; BERKI M. 2014, stb.). A keleti és nyugati fejlődési típusok elkülönülését a korábbiakban már részletesen tárgyaltuk (PETE M. 2016), ezért erre jelen írás keretei között nem térünk ki. A sok esetben leegyszerűsítő „felvilágosult Nyugat” és „barbár Kelet” szembeállítás dekonstruálásán túl azonban aligha cáfolható tény, hogy számos, a nyugati kultúrkörhöz – Nyugat-Európához és Észak-Amerikához – köthető eszmerendszer Európa keleti területeit csak megkésve érte el. A modern nemzetfelfogás és a nemzetállami eszme esetében ez a 19., de még inkább a 20. században történt meg, s formálta át a makrotérség társadalmi és gazdasági térszerkezetét. A mai poszt-szovjet kelet-európai térségben – mely jelentős, ám nem teljes mértékben egybeesik a 20. század eleji Orosz Birodalom területi kiterjedésével – leginkább e századfordulós időszak folyamán jelentek meg a nemzeti mozgalmak (PÁNDI L. 1997).

A nemzeti identitások nem voltak területileg eleve adottak, sokkal inkább az egyes társadalmak termelték ki őket, megfelelő földrajzi körülmények között (AGNEW, J. 2009). Ez

összhangban áll a konstruktivista nemzetfelfogás képviselőinek (pl. KEDOURIE, E. 1960; GELLNER, E. 1983; HOBBSAWM, E.–RANGER, T., 1983; SMITH, A. D. 1991; ANDERSON, B. 2006) nézetével, akik szerint ugyanis a nemzet nem öröktől fogva létező, hanem a modernizáció (iparosodás, városiasodás, politikai modernizáció, szekularizáció, tömegoktatás) terméke (ROMSICS I. 1998). Az Agnew által említett földrajzi körülmények pedig térségről térségre, illetve időről időre eltértek egymástól. Alapvető fontosságú a nemzeti identitások számára minden időszakban egy stabil térbeli keret megléte, mely megteremti a „kívül” és a „belül” kettősségét, lehetőséget adva kifelé az elkülönülés, befelé pedig a hasonulás számára. E földrajzi keret sokféle pl. természetföldrajzi elemek által meghatározott is lehet, ám a természeti elemek határként való hasznosítása is társadalmi produktum „*a hegyek akkor váltak határrá, ha az adott kontextusban kommunikált narratíva a hegyek túloldalán élők esetében Másokról, míg a hegyek ezen oldalán élők esetében Rólunk beszélt*” (EDER, K. 2006: 266.). Az elmúlt évszázadok azt mutatják, hogy az államterület az, amely leginkább meghatározó a kollektív társadalmi identitások kialakulása számára.

Az államterület, mint stabil földrajzi keretrendszer kialakulása és megszilárdulása hosszú időszak folyamata. A modern Nagy-Britannia például a kezdetben csak igen korlátozott regionális bázisra támaszkodó angol uralkodók mintegy 600 éven át tartó harca és dinasztikus öröklődése eredményeként jött létre mai kiterjedésében (AGNEW, J. 1994), de hasonló folyamat játszódott le Franciaországban is (lásd ELIAS, N. 1987), ahol az Île-de-France uralkodói ugyancsak hosszú évszázadok harca eredményeként a 18. század elejére megszilárdították uralmukat a mai Franciországnak nagyjából megfelelő országterületen.

Az államterület kollektív társadalmi beépülésében nagy szerepe van a társadalmi narratíváknak. A narratívák, közös történetek mesélése az a folyamat ugyanis, amely maga után von egy bizonyos társadalmi kapcsolatrendszert és egy olyan teret alakít ki, amelyben e történetek keringenek. A közös történetek tehát meghatároznak egy kommunikatív, szimbolikus teret, amelynek lakóit elsősorban a kollektív narratíván alapuló identitás köti össze (EDER, K. 2006). MANN, M. (1984) pedig további négy olyan munkaszervezési technikát emelt ki, amelyek szorosabbra vonják a köteleket egy adott államterületen belül, ezzel együtt pedig ki is rekeszthetik a területen kívüli szereplőket. Ezek leginkább: az állami tevékenységek közötti, központilag irányított munkamegosztás, a központilag irányított oktatás, amely révén a rögzített üzenetek (pl. törvények, vagy akár a nemzeti öntudat) az állam egész területén elérik a lakosságot; a pénzkibocsátás, valamint a mértékegységek egységesítése, amelyek révén az állam saját területén megteremti az árucserre alapvető feltételeit; valamint az üzenetek továbbítását, a lakosság közlekedését és az erőforrások elszállítását lehetővé tevő úthálózat, hajózás, távközlés stb. kiépítése. Mann *infrastrukturális hatalomnak* nevezi az e technikák összességén alapuló irányítási lehetőséget, melyek mind az egységes nemzetállam megteremtése irányában hatottak (MANN, M. 1984).

Az említett nyugat-európai térséghez képest Európa keleti felében a kora újkor jóval kevésbé teremtette meg a *stabil állami keretek* közötti egzisztálás lehetőségét. Az Oszmán Birodalom előretörése a 15-16. században alapjaiban formálta át a nagytérség államszervezeteinek rendszerét. A nagyhatalmi geopolitikai csatározások ütközőzónájába került, a térség korábbi gyenge, kevésbé szilárd belső struktúrákkal rendelkező közép- és kisállamai nem tudták megőrizni függetlenségüket, hanem beolvadtak a nagy birodalmakba, így a Habsburg és Oszmán, majd a később az Orosz és a Német Birodalomba, de legalábbis azok függő területeivé váltak. Az erőviszonyok váltakozása e nagyhatalmak között, főleg ez utóbbi kettő javára, azután a határvonalak folytonos eltolódásához, áthelyeződéséhez vezetett, amely a stabil térbeli keretek kialakulása ellen hatott. Viszonylagosan stabil határok leginkább a 19. század folyamán, a nagyhatalmak közötti egyensúly időszakában voltak megfigyelhetők. Ezeket azután az 1. világháborút követő békeszerződések alap-

jaiban rendezték át, mely átrendeződés a négy nagyhatalom közül a Szovjetunó képében újrászerveződő orosz államalakulatot érintette a legkisebb, bár korántsem elhanyagolható mértékben.

Ugyanezen időszak, vagyis a 19. század jelentette a nyugati kultúrkörben a *nemzeti identitások* kialakulásának fő időszakát. Franciaországban, valamint az Egyesült Államokban ekkorra már előrehaladott állapotban volt a meglévő államkeretben élő különböző kulturális háttérrel rendelkező népek koherens politikai közösségéé kovácsolása az állam által promótált közös identitásforrásokhoz való kötődés révén. Német és olasz területeken pedig a különböző állami keretek között élő, ám egymáshoz igen hasonló kulturális háttérrel rendelkező népcsoportok egy-egy erős állam – Poroszország, illetve Piemont – vezetésével, egy nemzeti projekt keretében néhány évtized leforgása alatt álltak össze egységes nemzetállammá. A francia és észak-amerikai fejlemények az államnemzet – a meglévő államkeret nagyobb, mint amit az államalkotó népcsoport kitölt – a német és olasz egyesülések pedig a kultúrnmemzet – a nemzetet az azonos nyelvet beszélő és kulturális értékeket valló népek alkotják, függetlenül attól, melyik országban élnek – felfogásokat tükrözik. Közös jellemzője volt e két irányzatnak, hogy csak akkor tekintették megvalósultnak a nemzetállamot, ha a nemzet valamennyi tagját képes volt integrálni. Az államnemzet-felfogás ezt az adott országterületen belül élő népesség minél erősebb kohéziójának megteremtése, azaz minél hatékonyabb nyelvi, vallási, kulturális és politikai homogenizációjára révén kívánta elérni, a kultúrnmemzetek pedig arra törekedtek, hogy a nemzet valamennyi tagját egy államon belül egyesítsék. Ennek megfelelően a két felfogás különböző módon ugyan, de alkalmassá vált arra, hogy meghatározott politikai-hatalmi célok legitimitációját szolgálja: az államnemzeti az asszimilációét, a kultúrnmemzeti pedig a területi expanzióét, attól függően, hogy az aktuális államterület nagyobb vagy éppen kisebb, mint a domináns népcsoport – nemzet – által benépesített terület.

KOHN, H. (1955; 1967, idézi SMITH, A. D. 1991) nyomán elterjedtéé vált, hogy az államnemzetet mint *nyugati* (polgári), a kultúrnmemzetet pedig mint *keleti* (etnikai) típus különböztetik meg, utalva arra, hogy előbbi Észak-Amerikában és Nyugat-Európában, utóbbi pedig elsősorban Európa keletebbi területein, illetve a világ többi részén vált a nemzetről való gondolkodás uralkodó felfogásává. E felosztás ugyanakkor egyfajta alá-fölérendeltséget is tükröz, az előbbi javára, s hosszú időre egy, KÁNTOR Z. (2007) szavaival élve, *hamis dichotómia* alapjait jelentette, melyben „[a] „helyes”, a „jó” politikai nemzet áll szemben a „helytelen”, a „rossz” kulturális nemzettel, illetve nacionalizmussal” (KÁNTOR Z. 2007: 87.), s mindez még egy imaginatív földrajzi színezetet is kapott a felvilágosult Nyugat és a barbár Kelet szembenállásába történő becsatornázással (vö. SAID, E. 1978; WOLFF, L. 1994). A valóság azonban ennél jóval összetettebb, mivel e nagyvonalú normatív és földrajzi felosztáson túllépve jól látható, hogy az egyes nemzetfelfogások az etnikai és politikai földrajzi körülményektől függően ugyanazon térségen belül is időben változókéonyan jelentek meg. Magyarorszáé szempontjából például egyértelmű vízválasztó az 1. világháború utáni országterület-változás. Miközben az Osztrák-Magyar Monarchia időszakában a Magyar Királyság területén egyértelműen az államnemzet-felfogás dominált, magyarnak tekintve – és ennek megfelelően felülről irányított asszimilációs nyomás alá helyezve – a más nemzetiséghez tartozó népcsoportokat, addig a két világháború közötti időszakban a határokon túl rekedt magyarság egyesítése az irredenta törekvések ideológiai alapját jelentette. Ugyanezen időszakok alatt Románia éppen ellenkező utat járt be: az első világháború előtti román egységtörekvéseket a két világháború között felváltotta a megnövekedett államterület belső homogenizálásának igénye. De ugyancsak párhuzamosan jelent meg a határokon túl rekedt nemzettársak védelmének jelszava az 1. világháború utáni Németországban, majd a kilencvenes, kétezres évek Szerbiájában és Oroszországban,

és a meglévő határok között élő nép egységes nemzeté kovácsolásának szándéka a két világháború közötti Csehszlovákiában és Lengyelországban, majd az elmúlt évtizedekben Horvátországban, vagy épp a balti államokban és Ukrajnában is. S hogy mennyire nem keleti sajátosság az etnikai érvek felsorakoztatása egy vitatott hovatartozású térség feletti hatalom megszerzése érdekében, arra jó példa Elzász, Ulster, Schleswig, vagy akár Dél-Tirol – az európai kontinens nyugati feléből.

A két hatás, vagyis az adott nyelvi-kulturális közösséghez tartozás, valamint az adott állami kerethez tartozás együttesen formálja az egyes társadalmak identitását; a két hatás metszetében pedig sajátos térségi identitások alakultak ki, melyek napjainkban is kiválóan megfigyelhetők. Jelen tanulmányunkban ugyanakkor ezt az identitás-képződést nem elsősorban a nemzeti, hanem a regionális identitásokon keresztül kívánjuk vizsgálni. S bár a regionális identitások szerepe jóval kisebb a nemzeti identitásokhoz képest, mégis alkalmasak arra, hogy közvetlen vagy akár csak látens módon is formálják a földrajzi teret, kirajzolva a társadalom kollektív emlékezetének és értékrendjének sajátos vonásait, illetve annak különbségeit, akár országokon belül is. A továbbiakban azokat a térbeli törésvonalakat, ún. *fantomhatárokat* igyekszünk vizsgálni Kelet-Európa országaiban, melyek nem elsősorban etnikai különbségekhez igazodnak, hanem korábbi, azóta már megszűnt állami kereteket rajzolnak ki bizonyos kollektív társadalmi értékválasztások (politikai hovatartozás, vallás, bizonyos esetekben nyelvhasználat) térbeli különbségein keresztül. Vizsgálatunkat elsősorban a poszt-szovjet kelet-európai térségre irányozzuk, ahol e látens választóvonalak nagyon is valóságos formát öltöttek az elmúlt időszak folyamán.

A fantomhatár, mint koncepció

Az egyszervolt államhatárok mértékadó szerepe a későbbi idők társadalmi különbségei számára igen régóta megfigyelhető. Már az 1. világháborút követő határváltozások nyomán láthatóvá vált, hogy az állami egység struktúráinak (közigazgatás, oktatás, stb.) a frissen egységesült nemzetek új hatalmi központból irányított kiépítése szükségszerűen feszültséggel járt a mindaddig eltérő állami keretek között élő társadalmak között. Ennek értelmében például a szlovének, a horvátok és a prečanikok (a Száva-Duna vonaltól északra, az egykori Monarchia, valamint Bosznia területén élő szerbek), a felvidéki szlovákok, vagy az erdélyi románok ugyanúgy tekinthettek ellenszenvvel a belgrádi, prágai, bukaresti politikai vezetés egyes lépéseire, mint a háttérbe szorított nemzeti kisebbségek (HOREL, C. 2011). Az új, sok esetben mind a földrajzi, mind a kognitív térben távoli központ beavatkozásainak kollektív elutasítása pedig újraértelmezte a korábbi államhatárokat.

A poszt-szocialista időszakban számos olyan új határvonal bukkant fel Kelet-Európában, melyek korábbi történelmi időszakok politikai földrajzi felosztásait, így az egykori Habsburg, porosz, oszmán, stb. birodalmak területi kereteit elevenítik fel; e régmúlt államalakulatok tehát a mai napig formáló erővel bírnak a régió társadalmaira. Tipikus példát jelentenek erre Lengyelország, vagy éppen Románia választási térképei, melyeken az egyes politikai oldalak elnökjelöltjei által megnyert választóközrtek meglehetősen jól kirajzolják az egykor különböző államalakulatokhoz tartozó országrészek – Lengyelország esetében a Német Császárság, az Osztrák-Magyar Monarchia és az Orosz Birodalom, Románia esetében pedig a Román Királyság és az Osztrák-Magyar Monarchia – egykori határait.

Ezen újra felbukkanó határok, a *fantomhatárok* jelensége már régebb óta ismert, ugyanakkor a fogalom konceptualizálására csak a közelmúltban került sor, mely rövid idő alatt igen sok kutatót mozgatott meg. E tudományos mozgalom alapját a 2011-ben indult, a német Szövetségi Oktatásügyi és Kutatási Minisztérium (BMBF) által támogatott

Phantomgrenzen in Ostmitteleuropa (Fantomhatárok Kelet-Közép-Európában) projekt jelentette (<http://phantomgrenzen.eu>). A projekt és rendezvényei nagyszabású közös platformot jelentettek a témával foglalkozó, elsősorban a német tudományos élethez kötődő, ugyanakkor Európa számos országából érkező társadalomtudósok, főként történészek és – kisebb részben – geográfusok számára. E tekintetben a kutatás mindenképpen egyedülálló, hiszen a látens módon meglévő országon belüli földrajzi határok meglétét még sohasem próbálták meg ennyire összehangolt módon feltárni. A kibővült európai integráció, valamint a szomszédos kelet-európai térség belső politikai földrajzi inhomogenitása azonban, mely a 2004 utáni Ukrajnában immár az államkeret stabilitását is veszélyezteti, kétségtelen aktualitást kölcsönzött a témának.

A projekt eddigi eredményeinek legrészletesebb összefoglalását adja v. HIRSCHHAUSEN, B. ET AL. 2015, melynek legfontosabb erénye, hogy a kötet öt szerzője a közösen írt bevezető fejezetben mindenekelőtt konceptualizálja a fantomhatár definícióját, s ezzel megteremtí a további vizsgálódások alapját. E definíció szerint a fantomhatárok „*olyan korábbi, nagyrészt politikai határok, illetve területi lehatárolások, amelyek, miután intézményesültségük megszűnt, továbbra is formálják a (földrajzi) teret*” (v. HIRSCHHAUSEN, B. et al. 2015: 18.). Az alkotók úgy vélik, hogy a fantomhatárokat nem megváltoztathatatlan struktúrákként és nem is tisztán diszkurzív konstrukciókként célszerű értelmezni, hanem három egymásba fonódó szint kölcsönhatásaként: a fantomhatárok egyszerre képződnek a mentális térképeken és a diskurzusokban, az egyes szereplők megélik és észlelik őket; a mindennapi gyakorlatok azok, amik ezeket megformálják és folyamatosan aktualizálják; végül pedig a tervszerű politikai és adminisztratív beavatkozások megvalósítják őket.

A kötet keretében az öt szerző öt különböző empirikus esettanulmányon keresztül szemlélteti az egykori határok továbbélő jelentőségét. A leggyakoribb esettanulmányt Románia jelenti: az egyik fejezet a két világháború közötti Romániát mutatja be, ahol az újonnan egyesült országrészek különböző jogi kulturái tulajdonképpen újratermelték a történelmi régiók lakói közötti határokat. Egy másik tanulmányban a megfigyelés alapját Románia vidéki térségei jelentik, ahol a helyiek régióként eltérő beruházásokat részesítenek előnyben saját háztartásukban; ennek eredményeként az ezredforduló környékén megvalósuló csatornázás ütemének eltérése néhány év alatt többé-kevésbé éles határt húzott az egykori Osztrák-Magyar Monarchia és Román Királyság határa mentén a csatornázottsági mutató tekintetében. Megjelenik empirikus példaként a mai Csehország is: itt az egykor a porosz, illetve Habsburg államokhoz tartozó, német ajkúak által lakott területek (pl. Szilézia, Szudéta-vidék) jelentik a megfigyelési egységeket, amelyek még jóval a németek kitelepítése után is őrzik e történelmi-kulturális karakterüket, például az egyes népcsoportok közötti emléktaszterek vagy az egyes helyekhez kötődő emlékek révén. A Balkán-félsziget sem marad ki: itt a Horvátország függetlenné válásának folyamata során az az egykori ún. Határőrvidék, a Krajainai Szerb Köztársaság leszakadási kísérlete, valamint a görög-albán határon fekvő, a határ által kettévágott történelmi Epirusz/Çamëria régióinak a kilencvenes évek elején meginduló, az államhatáron átnyúló újraformálódása jelentenek érdekes esettanulmányokat. A záró fejezetben pedig egy Kelet-Európára irányított posztkolonialista perspektíván keresztül vizsgálja a régió térbeli és időbeli helyzetét, mely vizsgálatban az egykori birodalmak elnyomott peremterületeit jelentő közép- és kelet-európai térségek jelentik a kolonizáltakat.

A kérdéskör részletes vizsgálata tehát várhatóan még hosszú évekre foglalkoztatja majd a tudományos diskurzust, – a kötet által megkezdett sorozat következő négy része (MÜLLER, M. G.–STRUVE, K. 2016; ESCH, M. G. 2016; ALDENHOFF-HÜBINGER, R.–GOUSSEFF, C.–SERRIER, T. 2016; TOMIĆ, Đ. 2016) várhatóan 2016 októberében jelenik meg – a szerzők azonban máris felvetettek néhány elképzelést a fantomhatárok továbbélésére vonat-

kozóan. Feltételezésük, hogy a jelenség háttérében valamiféle áthagyományozott struktúrák állnak, illetve a fantomhatárokat politikai, tudományos és társadalmi diskurzusok termelik őket ki, illetve újra.

A fent említett tanulmánykötet mellett ugyancsak a projekt egyes eredményeit mutatja be az *Erdkunde* folyóirat 2015/2. tematikus száma. Itt LÖWIS, S. VON (2015A) általános bevezető tanulmányán kívül hét szerző hat esettanulmányán keresztül nyerhetünk képet az egykori Vasfüggönytől keletre eső Európát máig formáló elválasztó vonalokról. E kötetben Lengyelország jelenti az iskolapéldát: ZARYCKI, T. (2015) és JANČZAK, J. (2015) tanulmányai is Lengyelország választási földrajzán keresztül vizsgálják a felosztott ország 19. századi hovatarozásának örökségét, a fantomhatárok meglétét. Románia belső megosztottsága is előkerül RAMMELT, H. (2015) és ZAMFIRA, A. (2015) írásaiban, utóbbinál Bulgária és Szlovákiával összevetve. Nem marad ki a két világháború közötti Szudéta-vidék mai területének vizsgálata sem (ŠIMON, M. 2015), BAARS, R. és SCHLOTTMANN, A. (2015) pedig a Közép-Németországi Nagyvárosi Régió (Metropolregion Mitteldeutschland) példáján mutatnak be különböző térfelfogásokat.

Látható tehát, hogy a kötetben, illetve a folyóiratban hozott példák elsősorban a közép-európai birodalmak, különösképpen az Osztrák-Magyar Monarchia, ezen felül pedig a Balkán néhány egykori határvonalát vizsgálják közelebbről, s csak kevés szó esik keletibbi területekről, így az egykori Orosz Birodalom által hátrahagyott határokról; ez leginkább csak Lengyelország vonatkozásában kap hangsúlyt, a jelen posztszovjet államainak területei szinte egyáltalán nem kerülnek elő. A következőkben tehát először választ kell találnunk arra, léteznek-e egyáltalán ilyen belső törésvonalak az egykori Szovjetunió tagállamain belül, és ha igen, hogyan maradhattak fent ezek mintegy hét évtizednyi szocialista időszak után.

Fantomhatárok a posztszovjet térségben

A poszt-szovjet térségnek a fentiekben bemutatott alulreprezentáltsága a fantomhatárookra irányuló kutatásokban – nézetünk szerint – több okra vezethető vissza. Egyfelől a tudományos diskurzusban résztvevők nemzeti hovatarozása, másfelől kutatási területük a legkevésbé Oroszországhoz, illetve a volt szovjet tagállamokhoz kötődik, bár ennek némileg ellentmond, hogy például a fantomhatár-kötetben kizárólag német szerzők írnak alapvetően Németországon kívüli esettanulmányokról. Egy másik, sokkal prózaiabb lehetséges magyarázat, hogy a projekt címe (Fantomhatárok Kelet-Közép-Európában) egy a tudományos és köznap diskurzusban viszonylag jól meghatározott földrajzi kritériumot vezet be, amely – felfogástól függően – kizorítja a kutatás térségeiből az egykori Szovjetunió területének túlnyomó részét, vagy akár egészét.

Mindemellett fontos megemlíteni, hogy az egykori szovjet tagköztársaságok a sok közös vonás mellett – számos eltérést mutattak a többi egykori szocialista kelet-európai országhoz képest, amely hatással lehetett a belső törésvonalak továbbélésére. Kiemelésre érdemes például az a sajátos helyzet, hogy a Szovjetunióban a „*kommunista uralom alatt töltött időszak mintegy három generáción át tartott, mely a leghosszabb a világon, így a kommunizmus előtti időszak viszonyainak felidézése, mint „élő emlékezet”, nagyjából lehetetlen*” (HERRSCHEL, T. 2007: 105.). Márpedig az emlékezet, illetve a kollektív emlékezet- és tudáskészlet meghatározó jelentőséggel bír a fantomhatárok számára. E szempontot figyelembe véve tehát logikus lenne a következőket, hogy a fantomhatár-kutatások számára lényegesen kevesebb potenciálisan fellelhető határvonal rejtőzik a Szovjetunió területén, mint Kelet-Európa más térségeiben.

Hogy ez mégsem így van, annak van egy nagyon is gyakorlati oka, nevezetesen, hogy a szovjet állam fennállása alatt nem alkotott változatlan területi keretet teljes fennállása során. Különösen igaz ez Kelet-Európa vonatkozásában, ahol a Szovjetunió határai egészen máshol húzódtak a 19. század folyamán, a két világháború közötti időszakban, illetve a 2. világháború után. A cári Birodalom a 19. században jelentős lengyel területeket is magába foglalt, míg az 1920-1939 közötti orosz törzsterületen kívül mindössze a mai Ukrajna és Belarusz keleti fele tartozott a Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetségéhez, miközben a három balti állam, Moldova, valamint Nyugat-Belarusz és Nyugat-Ukrajna csak a 2. világháború során, illetve azt követően vált az államszövetség részévé, annak stratégiai nyugat felé történő geopolitikai orientálódásának jegyében. E folyamat jelentős határváltozásokkal járt együtt, főként ukrán és belarusz vonatkozásban, így elsősorban e mai államok területén feltételezhető fantomhatárok felbukkanása. (A balti államokat európai uniós integrációjuk óta nem szokás a klasszikus posztszovjet államok közé sorolni, ezért a szintén jelentős határváltozásokban érintett Litvániát itt most nem vizsgáljuk.)

A Szovjetunió határainak elmozdulása révén megszűnt határok újraeledésére mutat be egy igen szemléletes esettanulmányt LÖWIS, S. VON (2015B) a mai Ukrajna területéről. A szerző két szomszédos falu, a két Szokirinci (Сокиринци) vonatkozásában végez részletes elemzést, melyben a két település eltérő múltjából kiindulva hasonlítja össze e falvak egymástól meglehetősen különböző közösségi tereit és objektumait (temető, emlékművek, stb.), és e bemutatást a falusiak visszaemlékezéseiből gyűjtött információkkal kiegészítve arra használja fel, hogy rámutasson a fantomhatár létrejötté mögött álló látens mentális térbeli törésvonal feltételezhető eredőire.

Az egymás közvetlen közelében, a Zbrucz (Збруч) folyó két partján fekvő falvak évszázadokig külön állam részét képezték. A nyugati falu Lengyelország első felosztásától (1772) kezdődően a Habsburg Birodalom részét képezte, egészen az 1. világháború végéig, majd 1920 és 1939 a Második Lengyel Köztársasághoz tartozott. Eközben a keleti falu 1772-1793 között a maradék Lengyel-Litván állam, ezt követően az 1. világháború végéig az Orosz Birodalom, 1920-tól pedig az Ukrán Szovjet Szocialista Köztársaság része volt. A két falu lényegében csak 1945 óta található egyazon ország (az Ukrán SzSzK, majd 1991-től Ukrajna) keretein belül, s ez, amint a tanulmány is rámutat, máig ható következményekkel járt a településkép szempontjából. (Adminisztratív szempontból továbbra is található határ a két település között: a nyugati falu a Ternopili Területhez, a keleti falu pedig a Hmelnickiji Területhez tartozik.)

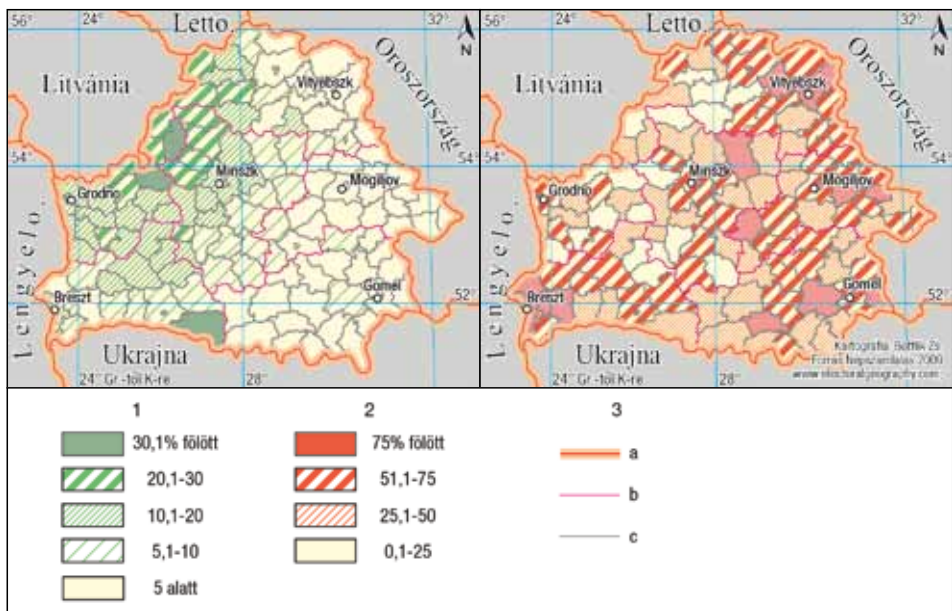
Kutatása során a szerző e mikroszintű esettanulmányon keresztül vizsgálta a mai Ukrajna megosztottságát, melyben jelentős szerepet tulajdonít az eltérő történelmi múltból és kollektív emlékekből táplálkozó látens kulturális különbségeknek. Jól mutatja ezt a településeken végzett empirikus kutatómunka két fő vizsgálati iránya, a településkép szimbolikus elemeinek összehasonlítása, valamint a falusiak történelmi emlékeinek interjúk útján történő feltárása révén kapott eredmények. A településkép meghatározó elemei ugyanis jól mutatják a történelmi múlt lenyomatait, valamint a különböző emlékezetpolitikákat: a nyugati faluban inkább a (római és görög) katolikus egyházi emlékek, a nemzeti érzelmű emlékművek (az Ukrán Felkelő Hadsereg emlékműve) dominálja a településképet, addig a keleti faluban az ortodox egyházi épületek és temető, a Holodomor-emlékmű, a szovjet időket idéző érdemtábla, valamint a legutóbbi időkig a Lenin-szobor a hangsúlyos elemek. Erre rímelt a két falu lakói körében gyűjtött visszaemlékezések különbözősége, amely más emlékeket őrzött meg, s így a mindenkori állami emlékezetpolitika is eltérően csapódik le a helyiek felfogásában. Külön érdekesség, s a fenti Herrschel-idézet sajátos cáfolata, hogy 2007-ben, az interjúzások során még sikerült megszólaltatni a keleti faluban 1912-es

és 1917-es születésű lakosokat; ha csekély mértékben is, de ők szolgálhattak közvetlen emlékekkel a preszovjet időszakból.

Belarusz, Moldova és Ukrajna belső megosztottsága

Jelen ismereteink szerint a fenti tanulmány az eddigi légrészletesebb feltáró vizsgálat az egykori Szovjetunió belüli húzóhatárok témakörében. A Zbruch folyó mentén húzó látens határok azonban a poszt-szovjet Kelet-Európa más részein is felbukkannak. Érdekes tehát e szempontból egy kitekintést tenni a három országra.

Belarusz: esetében a leginkább meghatározónak a két világháború közötti Második Lengyel Köztársaság egykori határvonala tekinthető. Bár az ország esetében a választási adatok kiértékelése az elemzők többsége által nyugati mércével mérve „nem tiszta” választások miatt nem sok jelentőséggel bír, az első – és egyetlen elfogadottan korrekt módon lebonyolított – választás (1994) ad némi támpontot. E választások során ugyanis az erőteljesen nemzeti érzelmű BNF (Belarusz Nemzeti Front) jelöltje, Zianon Pazniak éppen azokban a nyugat-belaruszi térségekben érte el a legnagyobb támogatást, amely a két világháború közötti időszakban Lengyelországhoz tartozott, és ahol a mai napig a legalacsonyabb az országban egyébként kvázi-hivatalos orosz nyelvet használók aránya (1. ábra).

1. ábra Zianon Pazniak (BNF) támogatottsága az 1994-es belarusz elnökválasztáson (bal); az orosz nyelvet használók aránya (jobb)

Jelmagyarázat: 1 – Zianon Pazniak (BNF) támogatottsága (%) rajonok szerint; 2 – az orosz nyelvet használók (%); 4 – Határok; a – országhatár; b – oblasthatár; c – rajonhatár

Figure 1 Voter support for Zianon Pazniak (BNF) at the 1994 Belarusian presidential election (left); use of Russian language (right)

Legend: 1 – Percentage of vote for Zianon Pazniak (BNF) by raions (%); 2 – ratio of inhabitants using Russian at home (%); 4 – Borders; a – state border; b – oblast border; c – raion border

Az orosz nyelvhasználat alacsony arányát részben indokolja lengyel és litván határ menti sávban koncentrálódó, mintegy 300 ezer főt számláló lengyel kisebbség, bár ők nyelvileg

immár jelentős részben asszimilálódtak, elsősorban a belarusz nyelvet beszélő környezetükhöz (BOTTLIK Zs. 2016). A nyugati országrész belarusz jellege azonban éppen a lengyel múlt öröksége: a 19/20. század fordulóján, az Orosz Birodalom keretében meginduló belarusz nemzeti mozgalom ugyanis elsősorban a lengyelekkel szemben igyekezett megfogalmazni saját identitását, amely természetszerűleg a lengyelek által is lakott térségekben volt erősebb. Ehhez képest keletebbre az orosz környezet kevésbé kényszerítette ki az önálló identitás megfogalmazását, s az 1. világháború után a szovjet állam sem kényszerítette olyan, a ragaszkodást erősítő defenzívába a nemzeti érzelműeket, mint a szomszédos lengyel állam (BOTTLIK Zs. 2016).

Moldova esetében az esély a belső törésvonalak felfedezésére igen csekély, mivel a történelmi Besszarábia az elmúlt évszázadok során egyben cserélt gazdát; ez az egység azután a Budzsák (1940), illetve Transznisztria (1990) leválásával szakadt meg. A kis ország sokkal inkább hasonlatos azokhoz a régiókhoz, amelyek az elmúlt száz évben több állami keretbe is tartoztak, s ezért egyfajta kulturális hibriditás jellemzi őket, elkülönülést jelentve a szomszédos térségektől (2. ábra). Többek között ez is hozzájárult ahhoz, a moldovai társadalom továbbra is őrizni próbálja etnikai „függetlenségét” (különbözőségét a romániai románoktól), noha az ország – legalábbis nyelvi, etnikai – integrálása, illetve egyediségének hangsúlyozása valamennyi egykori „anyaország” geopolitikai horizontján szerepel.

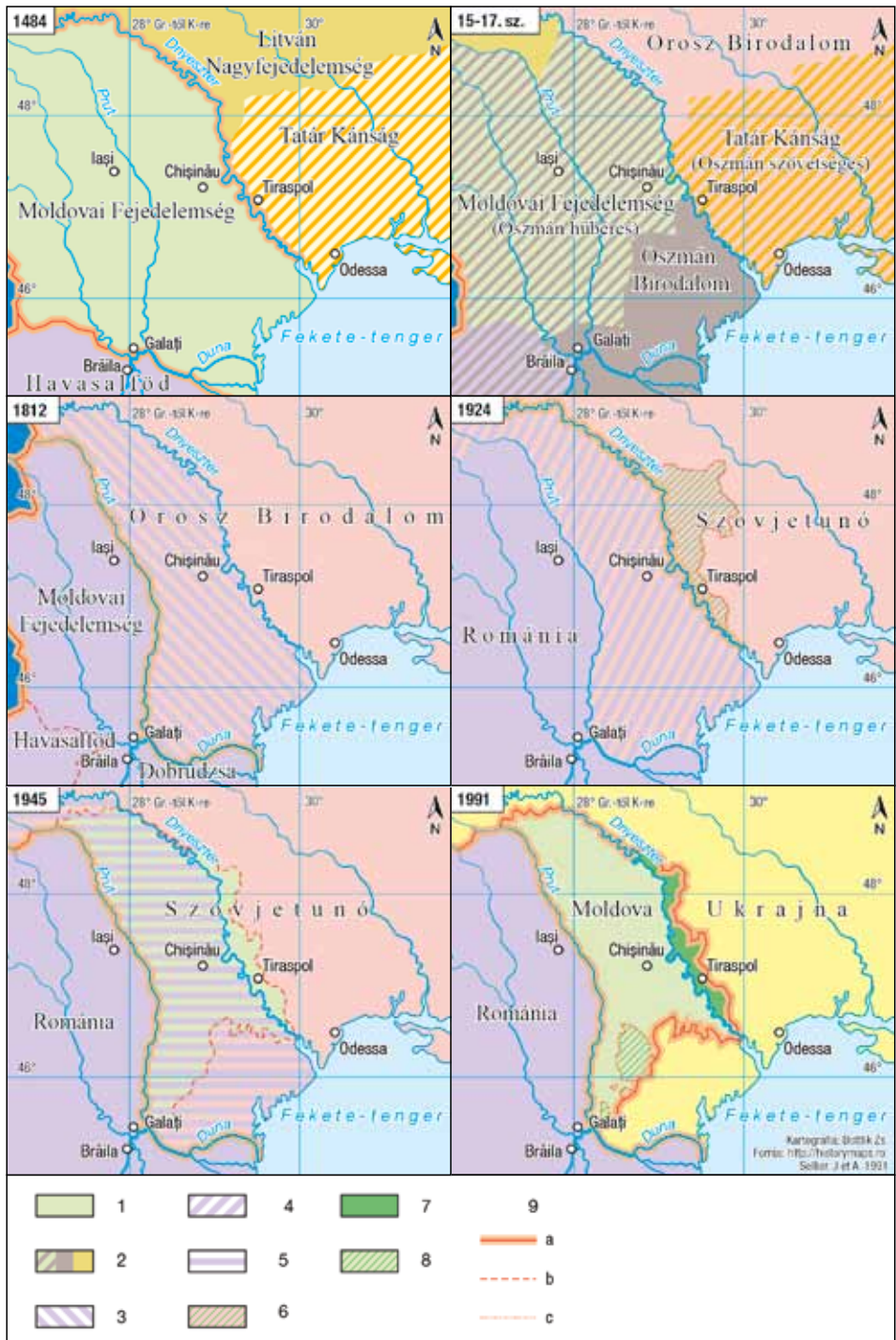
A három ország közül azonban a mai *Ukrajna* területe az, amely belső határokkal a legerőteljesebben felszabdalt, s ez jelentős potenciált hordoz magában a kutatók számára a külső fizika határoknak a belső, mentális térben való átöröklődése terén (KARÁCSONYI D. 2006; 2008)

Az ország erőteljes belső tagoltságát a 2010-es ukrain elnökválasztás eredményeinek térképezése mutatja be a legszemléletesebben (3. ábra). A hagyományosan és oly gyakran emlegetett, ugyanakkor meglehetősen leegyszerűsítő nyugat-keleti ukrán-orosz ellentét – mely sokkal kevésbé az orosz többségű térségeket, mint inkább a történelmi „Novorosz-szija” (Új-Oroszország) kiterjedési területét mutatja – mellett a térkép más jól kitapintható törésvonalakat is rejt magában.

A gyakran hangoztatott kettős helyett valójában hármass politikai felosztást mutató térkép üde színfoltja a nemzeti színekben és szlogenekkel leginkább kampányoló Viktor Juscsenko korábbi elnök által megnyert nyugat-ukrainai, főként Lviv környéki választóközetek. E területek jelentik az 1772-ben Lengyelországtól megszerzett, egykor Galícia és Lodóméria néven 1918-ig a Habsburg Birodalomhoz, majd a két világháború között a Második Lengyel Köztársasághoz tartozott területeket, ahol az ukrán nemzeti öntudat kialakulása a 19-20. század fordulóján megkezdődött (KARÁCSONYI D. 2006); e vonás sok tekintetben a Belaruszi helyzethez hasonlatos.

Magyar szempontból nézve a legnagyobb relevanciával kétségkívül a Magyarországhoz legközelebb fekvő ukrán régió, *Kárpátalja* bír. Az évszázadokon át a történelmi magyar államalakulathoz tartozó, ráadásul természetföldrajzilag is nyugat felé nyitott, kelet felé hegységperemmel zárt régió alig hét évtizede tartozik az ukrán államhoz (Ukrán SzSzk, majd független Ukrajna), s ukrán megnevezése – Zakarpattia, „Kárpátokon túli terület” – is az állami magterület felől tekintett periférikus helyzetét, a kijevi központtól mért jelentős fizikai és mentális távolságát jelzi.

Kétségtelen ugyanakkor, hogy már e hét évtizedes időszak is jelentősen átformálta Kárpátalja társadalmi és gazdasági életét. A világháború alatti és azt követő tömeges népességmozgások, majd a nyelvi-etnikai asszimiláció eredményeként alapvetően átalakult a térség társadalmi összetétele; a szovjet, majd ukrán gazdasági infrastruktúra kiépülése és a Kijevből szerveződő gazdaságirányítás meghatározóvá válása pedig a gazdaság szempontjából kötötte be egyoldalúan a térséget az ukrán államba. Összességében tehát aki ma

Magyarországról lép Kárpátalja területére az egyértelműen érzékeli, hogy Ukrajnában jár: a lakosság 80%-a ukrán etnikumú, a gazdasági viszonyok pedig – beleértve a válságtüneteket is – az ország többi részén tapasztalhatóhoz hasonlatosak.

A nemcsak magyar nyelvű helyiekkel folytatott, természetesen nem reprezentatív társalgások során – ugyanakkor érdekes információk birtokába juthat a helyszínen járó kutató. A helyiek jó része, beleértve a társadalmi, gazdasági, politikai szereplőket, de az utca emberét is egyaránt, határozottan állítja, hogy „Kárpátalja más”. Egyöntetűen úgy értékelik szűkebb pátriájukat, mint amely egy sajátos, különálló, egzotikus részét képezik Ukrajnának. Ez a kapu a nyugat felé, a hely, ahol a nemzetiségi sokszínűség és a nyelvtudás – anyagiakban is mérhető – érték és ahol a Nyugathoz, Európához való tartozás nemcsak szimbolikus, hanem hétköznapi dolgokban (pl. a helyiek órái jelentős részben a közép-európai időt mutatják) is kifejeződik.

A másság, a nyugatiság, az európaiság értékei különösen az elmúlt évek zavaros időszakában értékelődtek fel. Az önállóság első évtizedében, a Szovjetunióból 1991-ben történt kiválást követően az ukrán nemzet és nemzeti identitás megeremtelése a 2004-es „Narancsos forradalom” eseményeivel érte el csúcspontját, amikor is a szovjet múlt és a rendszerváltozás zavaros időszakának örökségével való egyszer és mindenkorra történő leszámolás ígézetében úgy tűnt, megeremtelhető a modern és egységes ukrán nemzeti tudat. Ennek természetes részeként a közakarát látványosan hitet tett bizonyos „nyugati” értékek mellett, s ezzel az etnolingvisztikai sajátosságokon túlmenően így már politikai-lag és kulturálisan is meghatározta önmagát, jelentős részben Oroszországhoz képest.

A forradalom eredményei végül nem bizonyultak tartósnak, s ez igen jól meglátszódtott az ország politikai földrajzi térképén is. A 2010-es választások fentiekben már bemutatott területi képe jól mutatja azokat a belső törésvonalakat, amelyek az országot végső soron szabdalják. Jelen vizsgálatunkat most csak Kárpátaljára korlátozva jól láthatjuk azt a paradoxnak tűnő helyzetet, ahogy Ukrajna legnyugatibb és legnyugatosabb, bár ukrán többségű részén a választói többség a legkevésbé nyugatinak, ellenben explicit módon oroszbarátnak pozicionált jelölt, Viktor Janukovics mellé állt. A régió választói ezzel igen sarkos ítéletet mondtak a megelőző évek politikai vezetése (Viktor Juscscenko elnöksége) alatt felülről erőltetett, sok elemében retrográd, bezárkózó és nacionalista új ukrán identitásról, s inkább a nyelvi-etnikai sokszínűséget jobban figyelembe vevő, bár más részről jóval kevésbé progresszív jelöltre és programra voksoltak.

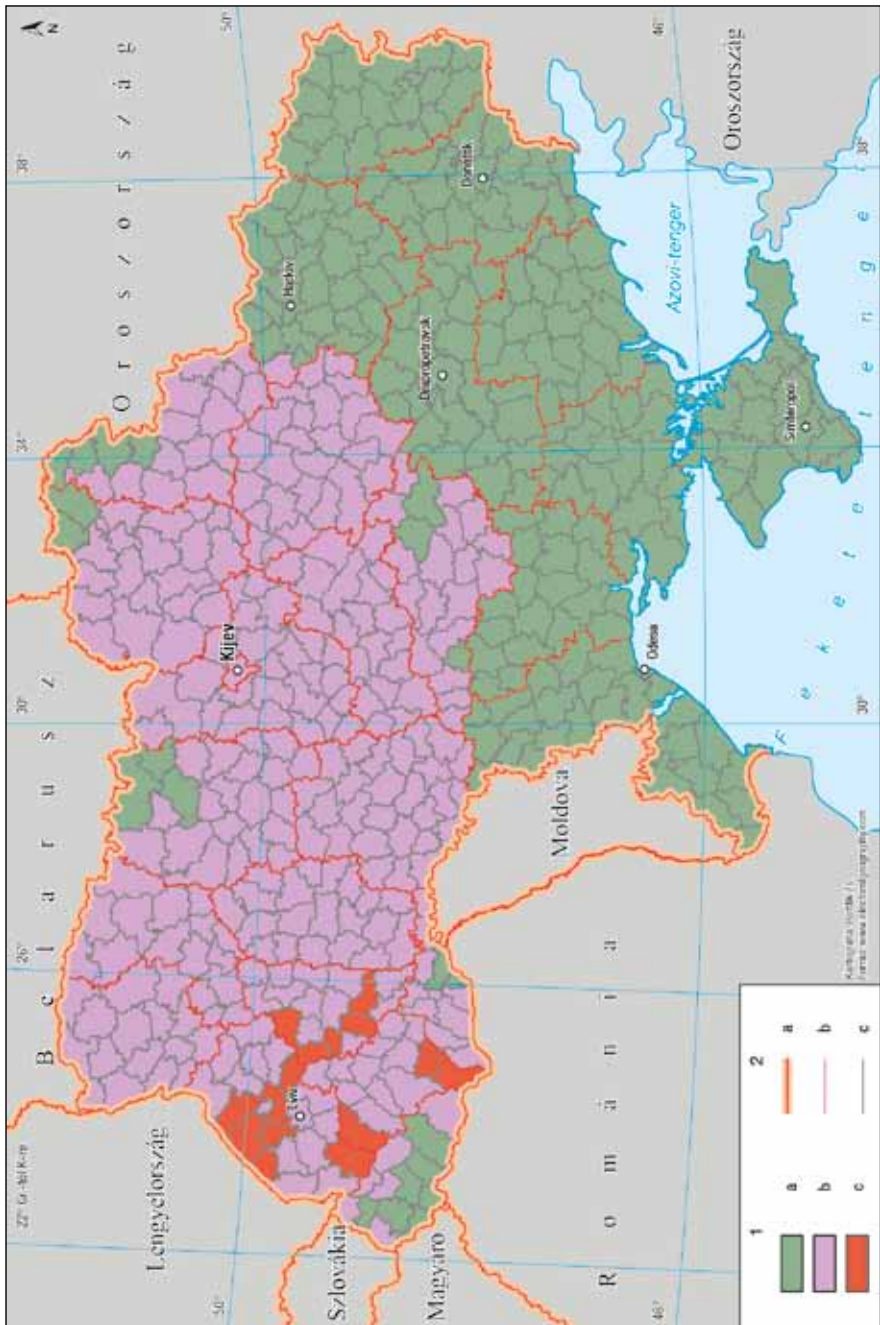
Az új ukrán identitással szembeni ellenállás egyik természetes formájaként fogható fel a régi identitások felé fordulás, illetve azok „újrafeltalálása” a történelem olyan korábbi időszakából, melyeket a történelmi emlékezet immár békés, prosperáló korszakokként őriz. A Kárpátalja esetében ilyennek számít minden, ami a 2. világháború előtt történt, azaz a két világháború közötti csehszlovák korszak, de még inkább az Osztrák-Magyar Monarchia időszaka. A megszépülő történelmi emlékek egybevágóan a napjainkban igen jelentős, sokezres számban Magyarországon és Csehországban dolgozó kárpátaljai ven-

2. ábra A Moldovai Köztársaság területének alakulása a 14. századtól napjainkig

Jelmagyarázat: 1 – Moldova területe 1389-1432 között; 2 – Moldova területi veszteségei 1484-1812 között; 3 – A Bukaresti Békében (1812) az Oszmán Birodalomtól Oroszországhoz került terület; 4 – 1918-ban Nagy-Romániához került terület; 5 – 1940-1941 között a Szovjetunió által elfoglalt, 1944-től annektált terület; 6 – A Moldáv Autonóm Szövetségi Szovjet Köztársaság; 7 – A Dnyesztermenti Köztársaság területe; 8 – A Gagauz Autonóm Terület; 9 – határok; a – országhatár; b – szövetségi határ; c – autonóm terület határa

Figure 2 The evolution of the territory of today's Republic of Moldova since the 14th century

Legend: 1 – Territory of Moldova between 1389-1432; 2 – Territorial loss of Moldova between 1484-1812; 3 – Territories ceded by the Ottoman Empire to Russia in the Treaty of Bucharest (1812); 4 – Territory obtained by Greater Romania in 1918; 5 – Territories occupied in 1940-1941 and annexed in 1944 by the Soviet Union; 6 – The Moldavian Autonomous Soviet Socialist Republic; 7 – Territory of the Pridnestrovian Moldavian Republic; 8 – Autonomous Territorial Unit of Gagauzia; 9 – Borders; a – state border; b – border of the federal republic; c – borders of the autonomous territory

3. ábra A 2010-es ukrán elnökválasztás első fordulójának eredményei

Jelmagyarázat: 1 – Az adott körzetben többséget szerzett jelölt; a – Janukovics; b – Timosenko; c – Juscsenko;

2 – Határok; a – országhatár; b – oblasthatár; c – rajonhatár

Figure 3 First round results of the 2010 Ukrainian presidential election

Legend: 1 – Majority of votes; a – Yanukovich; b – Tymoshenko; c – Yushchenko;

2 – Borders; a – state border; b – oblast border; c – raion border

dégmunkások kedvező tapasztalataival és az ezekből az országokból érkező befektetések és támogatások jelentőségével a gazdasági nehézségekkel küzdő régióban; e fenti folyamatok hatása pedig nemzetiségi hovatartozástól függetlenül széles körben érinti a térség lakóit, akik egymás közötti kapcsolatait és politikai választásait sokkal inkább alakítják pragmatikus szempontok, mint az ország más részein formált identitáspolitikák. Mindez pedig a fentiekben látott módon határt von a régió és ország többi része közé. A pontos mechanizmusok megismerése azonban még várat magára.

Összefoglalás

Európa keleti fele, az Elbán túli Európa tehát, mint láthattuk, mind a mai napig jelentős belső térbeli kulturális-politikai földrajzi törésvonalakkal szabdaltnak látszik. Mindez jól mutatja a korábbi történelmi időszakok államalakulatok térbeli kereteinek helyét, a határok újbóli előhívása ugyanakkor jól látható módon összekapcsolódik a jelenkor politikai, gazdasági és társadalmi változásaival, emlékezetpolitikáival, illetve válságjelenségeivel, mint például az offenzív orosz hatalmi törekvések, melyek e fantomhatárok valós határokká változtathatják

A poszt-szovjet térségre vonatkozóan jól látszik, hogy e törésvonalak a Szovjetunió sok tekintetben egységesítő, elnyomó és gyökeres társadalmi átrendeződéseket magával hozó időszaka után is jelen vannak, s aktívan tükrözik az egykor volt állami hovatartozások szociokulturális örökségét. S bár a korábbi időszakok, különösen az első világháború előtti idők már csak kivételes esetben ismerhetők meg a helyben élők emlékezete által, az adott térségekhez kötődő sajátos, népcsoportok és generációk közötti emléktanszferei tovább örökítik e regionális identitásokat.

Kutatásunk szempontjából lényeges, hogy bár a jelenségek maguk kvantitatív módon jól megfoghatók, a pontos okok feltárása leginkább csak kvalitatív eszközökkel, a helyben élők emlékeinek megismerésével, valamint a helyi szimbólumok kiemelésével, azaz végső soron a helyi mikrotörténelmek vizsgálata által valósulhat meg. E vizsgálatok megvalósítása bár rendkívül erőforrás-igényes, eredményeik azonban jól látható módon igen hatékonyan mutatnak rá napjaink aktuális, illetve potenciális kelet-európai területi konfliktusainak társadalmi eredőire és azok esetleges megoldásaira.

PETE MÁRTON

ELTE TTK Földrajz- és Földtudományi Intézet, Budapest

petemarton@ceasar.elte.hu

IRODALOM

- ALDENHOFF-HÜBINGER, R. – GOUSSEFF, C. – SERRIER, T. (Hrsg.) 2016: Europa vertikal. Zur Ost-West-Gliederung im 19. und 20 Jahrhundert. – Wallstein Verlag, Göttingen (Phantomgrenzen im östlichen Europa Bd. 05). 230 p.
- AGNEW, J. 1994: The territorial trap: The geographical assumptions of international relations theory. – *Review of International Political Economy* 1. 1. pp. 53–80.
- AGNEW, J. 2009: *Globalisation and sovereignty*. – Rowman and Littlefield, New York. 216 p.
- ANDERSON, B. 2006: Elképzelt közösségek: gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről. – *L'Harmattan: Atelier, Budapest*, 190 p.
- BAARS, R. – SCHLOTTMANN, A. 2015: Spatial Multidimensionalities in the Politics of Regions: Constituting the 'Phantom Region' of Central Germany. – *Erdkunde* 69.2 pp. 175–186.
- BERKI M. 2014: Az ipari területektől a barnamezőkig: a fordista termelés válsága és a dezindustrializáció folyamata nyugaton és keleten. – BERKI M. – HALÁSZ, L. (szerk.): *A társadalom terei, a tér társadalma*, pp. 245–263.

- BIBÓ I. 1986: A kelet-európai kisállamok nyomorúsága. – In: Válogatott tanulmányok II. 1945–1949. Magvető, Budapest. pp. 188–267.
- BOTTLIK Zs. 2012: Etnikai földrajzi kutatások a Kárpát Balkán régióban. – Budapest: SZÁM-TÉR-KÉP, 2012. 208 p.
- BOTTLIK Zs.–KÖSZEGI M. 2012: Gondolatok a hazai etnikai földrajzi kutatások lehetséges nemzetközi kapcsolódásairól – NEMES NAGY J.: Tér folyamatok, tércategóriák, térelemzés, ELTE Regionális Tudományi Tanszék, Budapest pp. 215–230.
- BOTTLIK Zs. 2016: A belarusz lakosság nyelvhasználatának etnikai földrajzi vizsgálata – Földrajzi Közlemények 140, 4. pp. 312–327.
- EDER, K. 2006: Europe's Borders: The Narrative Construction of the Boundaries of Europe. – European Journal of Social Theory 9.2 pp. 255–271.
- ELIAS, N. 1987: A civilizáció folyamata: szociogenetikus és pszihogenetikus vizsgálódások. – Budapest: Gondolat Könyvkiadó, 861 p.
- ESCH, M. G. 2016: Die Stadt als Spielfeld. Raumbegriffe, Raumnutzungen, Raumdeutungen polnischer Hooligans. – Wallstein Verlag, Göttingen (Phantomgrenzen im östlichen Europa Bd. 04), 140 p.
- GELLNER, E. 1983: Nations and Nationalism. – Cornell University Press, 150 p.
- HERRSCHEL, T. 2007: Global geographies of post-socialist transition: geographies, societies, policies. – Routledge studies in human geography, 14. Routledge, London, UK., 288 p.
- HIRSCHHAUSEN, B. VON.–GRANDITS, H.–KRAFT, C.–MÜLLER, D.–SERRIER, T. 2015: Phantomgrenzen: Räume und Akteure in der Zeit neu denken. – Wallstein Verlag, Göttingen (Phantomgrenzen im östlichen Europa Bd. 01). 224 p.
- HOBBSBAWM, E.–RANGER, T. (szerk.) 1983: The Invention of Tradition. – Cambridge University Press, 320 p.
- HOREL, C. 2011: A középknek mondott Európa: a Habsburgoktól az európai integrációig, 1815–2004. – Akadémiai Kiadó, Budapest. 390 p.
- JÁNCZAK, J. 2015: Phantom borders and electoral behaviour in Poland. Historical legacies, political culture and their influence on contemporary politics. – Erdkunde 69.2 pp. 125–137.
- KÁNTOR Z. 2007: Hamis dichotómia: politikai/kulturális nemzet. – SZARKA L.–VIZI B.–MAJTÉNYI B.–KÁNTOR Z. (szerk.): Nemzetfogalmak és etnopolitikai modellek Kelet-Közép-Európában. (Tér és terep. Az MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató intézetének évkönyve; 6.) – Gondolat Kiadó, Budapest 2007. pp. 80–91.
- KARÁCSONYI D. 2006: A társadalmi tagoltság és a régiók eredete, arculata Ukrajnában. – Földrajzi Értesítő 55.3-4 pp. 375–391. (2006)
- KARÁCSONYI D. 2008: A kelet-európai sztyep és a magyar Alföld mint frontier területek. – Földrajzi Értesítő 57. 1-2. pp. 185–211.
- KEDOURIE, E. 1960: Nationalism. – Hutchinson, 151 p.
- KOHN, H. 1955: Nationalism: its meaning and history. – Van Nostrana, Princeton. 192 p.
- KOHN, H. 1967: The idea of nationalism; a study in its origins and background. – Collier–Macmillan, New York. 735 p.
- LÖWIS, S. VON 2015A: Phantom Borders in the Political Geography of East Central Europe: An Introduction. – Erdkunde 69.2 pp. 99–106.
- LÖWIS, S. VON 2015B: Ambivalente Identifikationsräume in der Westukraine: das Phantom der alten Grenze am Zbruč. – Europa Regional 22. 3-4. pp. 148–162.
- MANN, M. 1984: The autonomous power of the state: its origins, mechanisms, and results. – Tending the roots: nationalism and populism. European Journal of Sociology 25. 2. pp. 185–213.
- MÜLLER, M. G.–STRUVE, K. (szerk.) 2016: Fragmentierte Republik? Das politische Erbe der Teilungszeit in Polen 1918–1939. – Wallstein Verlag, Göttingen (Phantomgrenzen im östlichen Europa Bd. 02), 200 p.
- NIEDERHAUSER E. 2001: Kelet-Európa története. – Budapest: História; MTA Törtud. Int. 360 p.
- PÁNDI L. (szerk.) 1997: Köztes-Európa, 1763-1993: térképgyűjtemény – Osiris Budapest 803 p.
- PETE M. 2016: A mai nemzetállami területek kialakulásának sajátosságai Kelet-Közép-Európában. – Földrajzi Közlemények, 140.1. pp. 13–25.
- RAMMELT, H. 2015: Shadows of the past: Common effects of communism or different pre-communist legacies? An analysis of discrepancies in social mobilization throughout Romanian regions. – Erdkunde 69.2 pp. 151–160.
- RING É. (szerk.) 1986: Helyünk Európában. Nézetek és koncepciók a 20. századi Magyarországon 1-2. – Magvető, Budapest. 671+693 p.
- ROMSICS I. 1998: Nemzet, nemzetiség és állam Kelet-Közép- és Délkelet-Európában a 19. és 20. században. – Napvilág Kiadó Kft., Budapest. 419 p.
- SAID, E. W. 2000: Orientalizmus. – Európa Könyvkiadó, Budapest. 666 p.
- ŠIMON, M. 2015: Measuring phantom borders: the case of Czech/Czechoslovakian electoral geography. – Erdkunde 69.2 pp. 139–150.
- SMITH, A. D. 1991: National identity. – Penguin Books, Harmondsworth. 227 p.
- TOMIĆ, Đ. 2016: Phantomgrenzen und regionale Autonomie im postszocialistischen Südosteuropa. Die Vojvodina und das Banat im Vergleich. – Wallstein, Göttingen Verlag (Phantomgrenzen im östlichen Europa Bd. 06)

- TOMPKINS, A. S. (2014): Tagungsbericht: Phantomgrenzen in Ostmitteleuropa: Zwischenbilanz eines neuen Forschungskonzeptes, 17.02.2014 – 19.02.2014 Berlin – H-Soz-Kult, 16.04.2014, <http://www.hsozkult.de/conferencereport/id/tagungsberichte-5310>
- WOLFF, L. 1994: *Inventing Eastern Europe: the map of civilization on the mind of the enlightenment.* – Stanford University Press, Stanford. 419 p.
- ZAMFIRA, A. 2015: Methodological limitations in studying the effect of (inter)ethnicity on voting behaviour, with examples from Bulgaria, Romania, and Slovakia. – *Erdkunde* 69.2 pp. 161–173.
- ZARYCKI, T. 2015: The electoral geography of Poland: between stable spatial structures and their changing interpretations. – *Erdkunde* 69.2 pp. 107–124.